

III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008)

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Col·lecció:

Llibres del Patrimoni Històric i Cultural

Coordinació:

Joana Gual Cerdó

Edita:

Consell Insular de Menorca, 2011

ISBN:

978-84-937073-8-5

Dipòsit legal:

Me 273/2011

Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (3a : 2008 : Maó)

l'Arqueologia a Menorca : III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008) / [Coordinació Joana Gual Cerdó]. -- Menorca : Consell Insular, 2011. -- 280 p. ; 21x21 cm. -- (Llibres del Patrimoni Històric i Cultural ; 4)

ISBN 978-84-937073-8-5

I. Gual Cerdó, Joana II. Menorca. Consell Insular

1. Arqueologia -- Menorca -- Congressos
902(460.32)

III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008)

Llibres del Patrimoni Històric i Cultural

N-4

2011

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

SUMARI

Prehistòria..... 9 BLOC I	Excavaciones en la Casa 2 del yacimiento de Torre d'en Galmés, Alaior: propuestas para el hábitat talayótico 119 Dra. Amalia Pérez-Juez, Boston University amaliapj@bu.edu
Son Torrella: Assentament ritual calcolític 11 Jaume Deyà Miró, Josep Ensenyat Alcover	Resultats preliminars de les excavacions al talaïot est de Cornia Nou (Maó) 131 Lluís Plantalamor Massanet, Joaquim Pons Machado, Antoni Ferrer Rotger
Concepcions espacials a l'edat del bronze. Els navetiformes: entre l'espai públic i el privat 22 David Javaloyas Molina, Joan Fornés Bisquerra, Bartomeu Salvà, Simonet, Llorenç Oliver Servera, Gabriel Servera Vives	Colonitzacions, època romana i musulmana 139 BOLC II
Resultats preliminars de la intervenció a la naveta de s'Hopitalet Vell (Manacor, Mallorca) 35 Damià Ramis, Magdalena Salas	Darreres intervencions a la cala de Binissafúller (Menorca)..... 141 Xavier Aguelo, Antoni Palomo, Octavi Pons, Carles de Juan
Privatització i diversificació de l'espai domèstic en la societat balear de l'edat del ferro..... 43 Jordi Hernández-Gasch	Primera aproximació al material arqueològic ceràmic trobat a Cala en Busquets (Ciutadella-Menorca)..... 149 Mateu Riera Rullan, Albert Martín Menéndez, Joan Santaolària Sarabia, Manuel Izaguirre Lacoste, Aurora Higuera-Milena Castellano, Núria Martínez Rengel, José Manuel Higuera-Milena Castellano, Icíar Alonso Díaz de Alda, Susana Ruiz Aguilar, Antonia Martínez Ortega
Coccions de ceràmica obertes en superfície a la prehistòria mallorquina: anàlisi de les ceràmiques procedents del àmbit funerari I del Turriforme Escalonat de Son Ferrer 63 Jaume García Rosselló, Manuel Calvo Trías, Daniel Albero Santacreu, (Del Grup de Recerca Arqueobalea de l'Universitat de les Illes Balears)	El barrio púnico del Puig de Vila. Nuevos datos de la excavación arqueológica en la calle Ponent nº3 163 Glenda Graziani Echávarri, Juan José Marí Casanova
Identificació i caracterització d'argiles: una proposta per a l'estudi d'engalbes dins la producció ceràmica..... 75 Daniel Albero Santacreu, Jaume Garcia Rosselló Del Grup de Recerca Arqueobalea de l'Universitat de les Illes Balears	La torre III del Puig de sa Morisca. Avance de las campañas de excavación 2005-2007 175 Emili Garcia Amengual, Victor Guerrero Ayuso, Manuel Calvo Trias, Jaume Garcia Rosselló, Pilar Garcias Maas1
Una estructura de combustió en el cercle II de Torre d'en Galmés (Alaior-Menorca) 91 Carmen Lara Astiz	Intervencions, urbanes i d'època moderna 189 BOLC III
El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Edifici 1 97 G. Juan Benejam,, J. Pons Machado	Descripció dels resultats de la intervenció arqueològica a l'absis de la Catedral de Menorca (Ciutadella, juny de 2006) ... 191 Maria José Rivas Antequera, Sebastià Munar Lladrés, Margarita Orfila Pons
El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Cercle 7..... 109 A Ferrer Rotger, G. Lara Astiz, C., J. Pons Machado	La Capilla "Real" de San Agapito (s. XVII-XVIII). Hallazgos arqueológicos en el nº1 de la calle Joan Roman (Dalt Vila) 205 Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani Echávarris

Restauració, adequació, divulgació i gestió	219	El tractament del patrimoni històric en els plans territorials insulars de les illes Balears. Un anàlisi comparativa	241
BLOC IV		J. Simón Gornés Hachero (Arqueòleg. Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca. simon_gornes@yahoo.es)	
L'aixecament d'una pila baptismal del jaciment de l'antiguitat tardana de Son Peretó (Manacor, Mallorca).....	221	La gestió del patrimoni arqueològic a Menorca: L'emple de Torren d'en Galmés	253
Margalida Munar Grimalt, Bernat Burgaya Martínez (Tècnics restauradors), Mateu Riera Rullan (Arqueòleg, director tècnic), Sílvia Alcaide González (Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), investigadora en formació) Magdalena Salas Burguera (Directora del Museu d'Història de Manacor i coordinació del projecte), Miguel Ángel Cau Ontiveros (Research Professor, Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats ICREA/Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), director científic)		M. Cristina Rita	
Restauració, adequació i museïtzació del jaciment arqueològic del Pla de ses Figueres (Illa de Cabrera).....	231	El món talaiòtic en còmic. Una proposta didàctica del Museu Arqueològic de Son Fornés	263
Mateu Riera Rullan, Margalida Munar Grimalt Elena Juncosa Vecchierini, Lavínia Mayer Rodà, Maria Magdalena Riera Frau		Ferré Alemany, Marc, Forés Gómez, Albert	
		Deu anys de vigència de la Llei de Patrimoni històric de les Illes Balears. Algunes Propostes de Modificació.	269
		Joana M. Gual (Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca)	

DARRERES INTERVENCIONS A LA CALA DE BINISSAFÚLLER (MENORCA)

Xavier Aguelo¹
Antoni Palomo²
Octavi Pons³
Carles de Juan⁴

Des de l'estiu de 2006 s'han realitzat tres intervencions arqueològiques a la cala de Binissafúller. En aquesta es localitza el ja conegut derelict de Binissafúller, que va ser objecte d'una intervenció a la dècada dels setanta (Fernández M., Belén M. 1977). El derelict no havia estat objecte de nous treballs arqueològics, amb la qual cosa havia restat parcialment excavat. Els treballs d'excavació i prospecció realitzats per Arqueolític Terra-sub SL i Amics del Museu de Menorca es varen desenvolupar dins el marc del segon i tercer curs d'arqueologia subaquàtica de Menorca. Els objectius eren principalment determinar l'estat de conservació de les restes del buc, valorar la potencialitat arqueològica del jaciment i determinar la presència o absència d'altres derelictes dins l'entorn immediat del derelict. Situada al sud de l'illa de Menorca, a poca distància de l'ancoratge de Calascoves, la cala de Binissafúller té l'entrada orientada cap al sud-est (fig. 1). Tot i l'aparent protecció, aquesta cala presenta certs riscos, ja que uns petits illots que protegeixen la seva entrada durant els temporals de sud-est es converteixen en un perill per a la navegació en cas de temporals de sud i, com moltes cales, de vegades es pot convertir en parany insalvable per a les naus que hi estiguin fondejades.

Excavació 2006

L'objectiu d'aquesta primera intervenció era realitzar una valoració de l'estat de conservació del derelict i el seu potencial arqueològic, amb la finalitat de plantejar possibles mesures de pro-

tecció i futurs treballs en aquelles zones encara no excavades. Les tasques arqueològiques es varen centrar, en primer lloc, a localitzar amb exactitud la zona ja excavada, que segons les dades de què disposàvem es va limitar a una àrea d'uns 54 m² aproximadament. El projecte d'intervenció també requeria una revisió dels materials ja coneguts, que, junt amb l'estudi dels materials aportats pels nostres treballs, podria ajudar a aclarir alguns dels dubtes que ja des de la primera intervenció plantejava aquest jaciment, com serien la procedència dels materials, la seva datació i possible ruta.

Durant aquesta primera campanya es varen excavar dos sectors. El sector A, que correspondria als 54 m² ja excavats els anys setanta, i el sector N, situat a escassos metres en direcció oest.

Els treballs en el sector A varen consistir en la reexcavació del fragment del buc de la nau excavat durant els anys setanta. Tot i que no es tenien notícies de cap tipus de mesura de protecció i conservació de la fusta, aquesta es trobava en un estat de conservació molt acceptable i conservava unes dimensions i forma pràcticament idèntiques a les de la documentació publicada (Fernández 1977 / Tejedor 1978). L'antiga excavació estava delimitada en tota la seva extensió pel retall realitzat en els rizomes de posidònia oceànica. En els talls estratigràfics dels costats nord i oest d'aquest sector s'ha pogut observar la presència de material arqueològic *in situ* interestratificat amb els rizomes, junt amb la presència de pedres interpretades des d'antic com a llast⁵ (*Opus cit.* 1977/1978). Durant aquesta primera intervenció no es va poder delimitar el jaciment en els costats sud i est (fig. 2). Els tre-

¹ARQUEOLÍTIC TERRA-SUB SL. Passeig de la Generalitat, 20, local, 17820, Banyoles, xaguelo@eresmas.net. 972 576499

²ARQUEOLÍTIC TERRA-SUB SL. Passeig de la Generalitat, 20, local, 17820, Banyoles, tpalomo@arqueolitic.com. 972 576499

³Amics del Museu de Menorca.

⁴INVESTIGACIÓN Y TÉCNICAS SUBACUÁTICAS SL. Torralba del Pinar núm. 16. 12003 Castelló. valencia@itesub.es

⁵ La localització en el tall nord de part d'aquest llast ens ha permès recollir noves mostres per realitzar làmines primes en el Laboratori de Cristal·lografia i Mineralogia de la Universitat Autònoma de Barcelona. L'estudi petrogràfic és realitzat pel Dr. Aureli Álvarez.

balls en aquest sector han permès la realització d'una nova planta de les restes del buc, així com el posterior estudi de la seva arquitectura naval. El buc del Binissafúller està construït a folre primer, unint les traques per mitjà de llengüetes i mossa. Essent un vaixell construït a folre primer, les quadernes del Binissafúller no tenen cap paper estructural i són únicament un reforç transversal de l'estructura. La subjecció de les quadernes s'hauria realitzat mitjançant la tècnica del cosit, tal com suggereixen els grups de quatre perforacions disposades de manera quadrangular i separades entre si de 7 a 9 cm, d'acord amb l'amplada de les quadernes, i els angles d'aquestes perforacions⁶ (figura 10).

Paral·lelament als treballs del sector A, es va realitzar un sondeig de 6 m² en direcció oest (fig. 3). Aquest nou sector, denominat N, es localitza a l'inici de la formació rocosa que de forma suau ascendeix fins a la superfície. L'estratigrafia es compon per un primer estrat de sorra que cobreix una mata d'arrels de posidònia oceànica morta, per sota d'aquesta es localitza el nivell arqueològic. En poc més de 4 m², han aparegut tres àmfores senceres Mañá B3 (fig. 6) *in situ* junt amb una desena més del mateix tipus, molt fragmentades. D'aquest sector es van extreure únicament les àmfores senceres. Durant la neteja dels sediments que contenien⁷ es van localitzar llavors de raïm, l'anàlisi de les quals ha determinat que es tracta d'una espècie de raïm cultivat (*Vitis vinifera*) (fig. 4).

Prospecció 2007

Arran dels resultats de la intervenció de l'any anterior, es va decidir la realització d'una prospecció sistemàtica per delimitar en tota la seva extensió el jaciment. Durant les intervencions es varen realitzar un total de setze sondeigs, dels quals tretze no van ser positius i tres van proporcionar materials arqueològics.

Pel que fa al grup de sondeigs negatius, aquests han estat realitzats fora del jaciment arqueològic, tot i que en superfície es localitzava un gran nombre de restes ceràmiques rodades. Entre el material arqueològic recuperat només hi ha fragments de panxes, les quals probablement provenen de la dispersió de les terreres de les excavacions dels anys setanta. Estratigràficament el jaciment

té una fàcil delimitació; per sota d'un estrat d'1,5 m de sorra blanca de gra mitjà s'arriba a un estrat de sorra gruixuda de color groguenc, arqueològicament estèril. A les zones on encara resta material arqueològic, abans d'arribar al nivell estèril, sempre apareixen arrels de posidònia per damunt de les restes ceràmiques (fig. 5). El sondeig S11 seria un clar exemple d'aquesta estratigrafia; aquest es va realitzar en el que seria el final del lleu talús format pel derelict en direcció sud-oest. Tot i l'escassa potència del nivell arqueològic, que no arribava als 30cm, aquest estava segellat per rizomes de posidònia oceànica. Aquestes delimitaven clarament dos nivells arqueològics. El primer, per sobre dels rizomes, caracteritzat per l'única presència de restes de panxa d'àmfora ibèrica rodada, i el segon, per sota de les rizomes, representat per restes de panxes, pivots, nanses i vores *in situ*.

En el grup de sondeigs positius, cal fer especial esment al sondeig núm. 8, realitzat a 1,5 m al nord-oest de les restes del derelict, que ens ha aportat noves dades sobre la possible estiba del vaixell i la seva arquitectura naval. Per sota de l'estrat de sorra blanca amb fragments d'àmfora, va aparèixer l'estrat de sorra més groga amb restes de fusta del vaixell i material ceràmic *in situ*. En el costat nord del sondeig es localitzen les arrels de posidònia oceànica que devien segellar tot el jaciment. El fet que aquesta capa no es trobi per sobre de la fusta es deu al fet que possiblement una part ja va ser oberta en les intervencions dels setanta però sense arribar a ser totalment excavada⁸. Es va poder determinar la presència d'un estrat més groc que marca els límits de la part ja excavada, coberta per un estrat de sorra blanca. En aquest sondeig es va determinar la presència d'una probable sobreescua i d'un fragment de quaderna (la primera localitzada al jaciment), elements la longitud total dels quals desconexim⁹. Així mateix, s'han localitzat nombrosos fragments de fustes amb secció circular, iguals que els localitzats a la campanya de 2006 (Aguelo 2007), interpretats com llistons per a la sistematització de l'estiba (fig. 7).

Pel que fa als materials ceràmics, cal destacar que es varen localitzar tres terços inferiors d'àmfora alineats en posició vertical (fig. 8). Aquestes estaven *in situ* dins del nivell arqueològic no excavat. A ambdós costats de les restes d'àmfora es varen localitzar les peces de fusta de secció circular seguint una dispo-

⁶L'estudi de l'arquitectura naval ja ha estat tractat en anteriors articles publicats per l'equip que duu a terme els treballs (Aguelo 2007 / De Juan 2008).

⁷ La flotació dels sediments s'ha portat a terme a la UAB i ha estat a càrrec de la Dra. Raquel Piqué. L'anàlisi de les llavors ha estat realitzada pel Dr. Ramon Buxó, del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

⁸A la descripció dels treballs realitzats els setanta es va determinar un nivell de rizomes de *posidonia* que segellava tot el jaciment (Tejedor 1978, pàg. 25-26).

⁹Atès que l'objectiu del sondeig era la delimitació del jaciment, no se'n va plantejar l'excavació en extensió, tasca a plantejar en futures campanyes.

sició longitudinal. Aquestes presenten el que sembla l'empremta d'alguna lligadura i alguns extrems estan treballats a bisell de 45°¹⁰. També es van recollir mostres de restes de sarments, la funció dels quals està relacionada amb l'estiba del vaixell, actuant com a coixí de protecció entre les àmfores (fig. 9).

Prospecció 2008

Les informacions orals recollides, segons les quals es deia que s'havien recuperat àmfores a l'entrada de la cala, a la cota -14 m, junt amb els resultats d'una prospecció visual duta a terme el 2007, van motivar la realització d'una nova campanya de prospecció a l'entrada de la cala. Aquesta darrera intervenció es va desenvolupar durant la primera setmana del mes de desembre. No es va localitzar cap evidència de l'existència d'un vaixell d'època antiga. Es va localitzar una acumulació de pedres d'amunt d'una zona rocosa, entre les quals abundaven els gneis¹¹, que podrien ser les restes dels llast d'un derelict. L'absència de materials ceràmics ens fa plantejar la hipòtesi que el llast podria pertànyer a un derelict de cronologia imprecisa i, per les característiques del mateix vaixell, l'única resta conservada hauria estat el llast. Es podria tractar d'un derelict de cronologia més moderna, potser relacionat amb les activitats pesqueres, o podria haver transportat la seva càrrega en contenidors fabricats amb materials peribles, com la fusta, l'espart o el lli, i deixar únicament com a prova de la seva presència el llast.

Cal destacar que la prospecció va aportar un variat repertori de materials arqueològics, que tot i no tractar-se d'un gran volum representen un espai temporal molt ample. Aquesta diversitat de materials semblaria demostrar que, i encara que de forma molt esporàdica, la cala de Binissafúller ha estat sempre utilitzada com a zona de refugi per als vaixells.

Material ceràmic

Els materials ceràmics recuperats del derelict indiquen que el Binissafúller seria un vaixell amb un carregament de més de 180 àmfores homogènies. Les excavacions arqueològiques antigues realitzades en aquest derelict van donar com a resul-

tat la recuperació d'una gran quantitat d'àmfores ibèriques de boca plana, les quals, segons els investigadors del moment, van aparèixer associades a àmfores púniques ebusitanes del tipus PE-14 i PE-15. Juntament amb les àmfores, es van recuperar una copa de vernís negre forma Lamboglia 21, un *outturned rim* amb roseta central de ceràmica grisa ebusitana, un plat de peix forma Del Amo 23, fet també a Eivissa, i dues bases còncaves de geres ebusitanes.

Els materials ibèrics van ser interpretats com a catalans i el vaixell es va datar al segle III aC en funció de la cronologia de la copa de vernís negre (Guerrero 1991, pàg. 24).

A final dels anys noranta, començament del 2000, el grup d'activitats subaquàtiques d'Amics del Museu de Menorca va realitzar unes prospeccions a la cala per tal d'avaluar l'estat de conservació del jaciment i es van poder recuperar en superfície diferents materials arqueològics. A més de les típiques àmfores ibèriques del jaciment, es varen recollir vores i nanses d'àmfores ebusitanes que corresponen a les formes PE-15 i PE-16 (tres exemplars de cada tipus), un fragment d'urna del tipus CC-99, una vora completa de PE-22 i una gerra islàmica, i es va poder observar la presència d'abundant ceràmica amb vidriat de plom dels segles XIX i XX.

A les prospeccions realitzades al jaciment l'any 2006, vàrem recuperar una gran quantitat de fragments d'àmfores ibèriques que formaven part del derelict; però, barrejades amb aquestes, es van recuperar una vora completa de PE-16, un fragment molt rodat de PE-14 i un fragment de cos estriat amb nansa semicircular d'una àmfora ebusitana. Aquests materials no estaven *in situ*, es van localitzar a les zones ja excavades els anys setanta, principalment en el nivell estratigràfic que cobria les restes del buc, i amb moltes intrusions¹², motiu pel qual no podem tenir la certesa que aquests materials ebusitans pertanyessin al derelict.

A la campanya de l'any 2007, fora de l'àrea on es localitzen les restes del derelict, es van recuperar una escudella hemisfèrica gairebé completa i una vora d'un altre exemplar. Ambdues peces estaven fetes a Eivissa i tenen una cronologia entre el segle III i II aC.

A la campanya de l'any 2008, s'han recuperat a diferents punts de la cala fragments d'àmfores ebusitanes, nanses semicir-

¹⁰Tant la col·locació dels materials ceràmics com elements de fusta semblen indicar quin hauria estat el possible sistema d'estiba del vaixell. Pel fet que no entrava dins els objectius de la campanya de prospecció, el sondeig no va ser excavat en tota la seva extensió; així, fins a futures campanyes no és podran aportar més dades.

¹¹No existeixen afloraments geològics d'aquest tipus de roca a Menorca.

¹²Al mateix nivell arqueològic que es van recuperar aquestes ceràmiques ibèriques i ebusitanes va aparèixer una olla amb un vidriat de plom verd que s'ha de datar entre el segle XIX i el XX dC.

culars i dues vores d'àmfora (una PE-15 i una PE-22), un peu anular d'un bol hemisfèric ebusità, una nansa d'una àmfora bètica del tipus Dressel 20 i diversos fragments de gerres postmedievals.

Tal com podem observar, a més del conjunt homogeni d'àmfores ibèriques que serien el nòlit del derelict de Binissafúller, apareixen altres materials que ens fan pensar bé en la utilització de la cala com a ancoratge al llarg del segle IV i III aC o bé en la presència d'una altra embarcació ebusitana enfonsada a la zona. La presència de materials postmedievals corres-

pon a la utilització d'aquesta cala per pescadors, com a refugi.

El derelict de Binissafúller encara presenta molts dubtes entorn a la seva datació, procedència, destinació i ruta, que possiblement no es podran resoldre fins que s'excavi tot el derelict en extensió. Després d'una primera campanya d'excavació i de dues de prospecció, i un cop delimitat el jaciment, hem pogut determinar que encara resten uns 100 m² per excavar, dels quals prop d'un 75% se situarien a la zona amb més potencial arqueològic, amb una estratigrafia que arriba al metre de potència.

Figura 1. Situació jaciment

Figura 2. Treballs de registre al sector A

Figura 3. Treballs al sector N.

Figura 4. Llavors de raïm

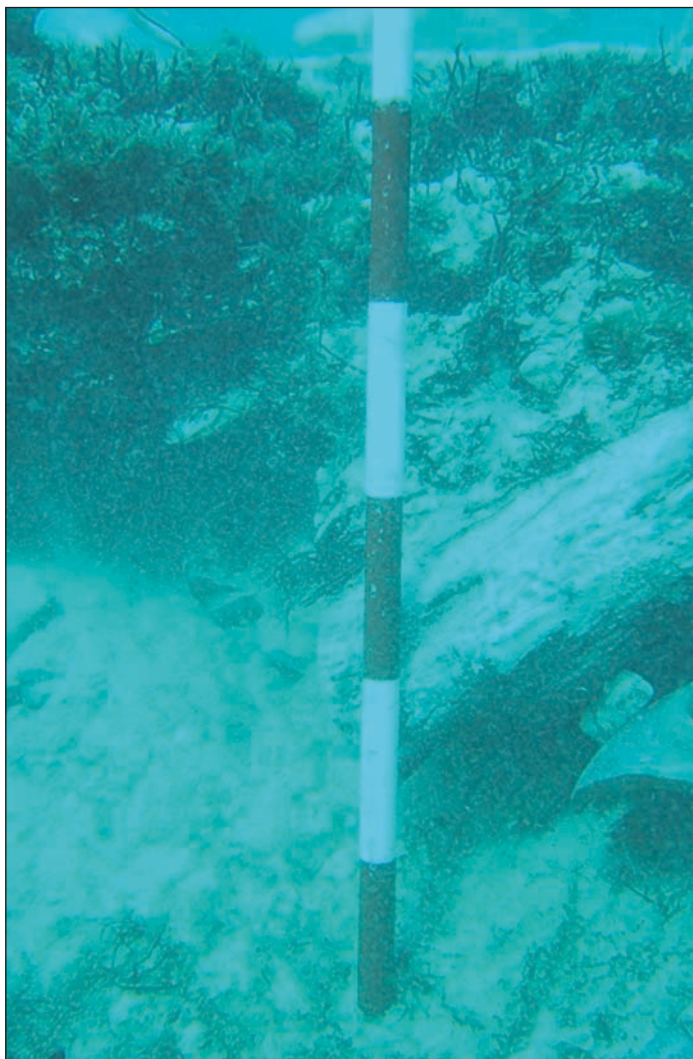

Figura 5. Vista de l'estratigrafia del jaciment.

Figura 6. Material arqueològic *in situ*

Figura 7. Excavació de la quaderna localitzada al sondeig 8.

Figura 8. Terços inferiors d'àmfora alineats i fustes de secció circulars.

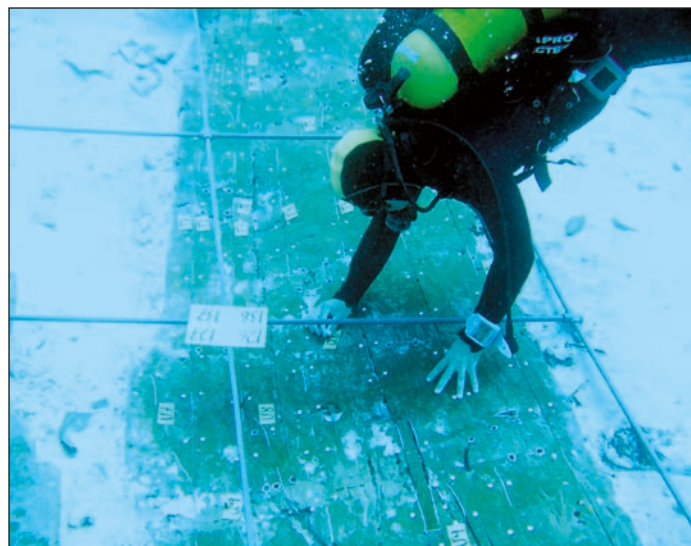

Figura 10. Registre de l'arquitectura naval.

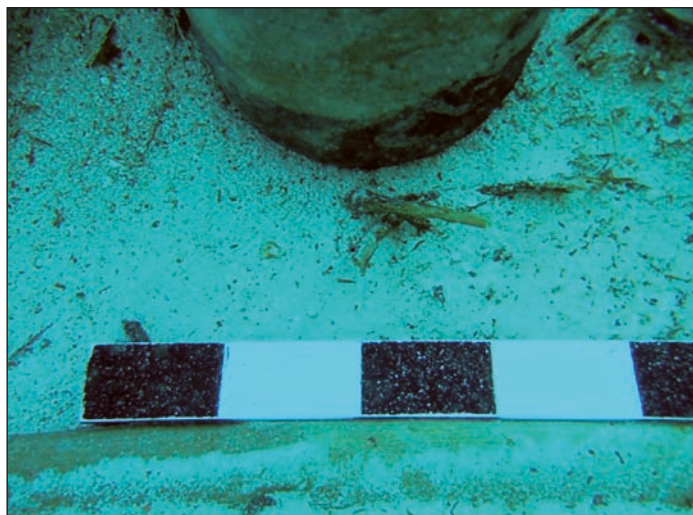

Figura 9. Detall dels sarments.

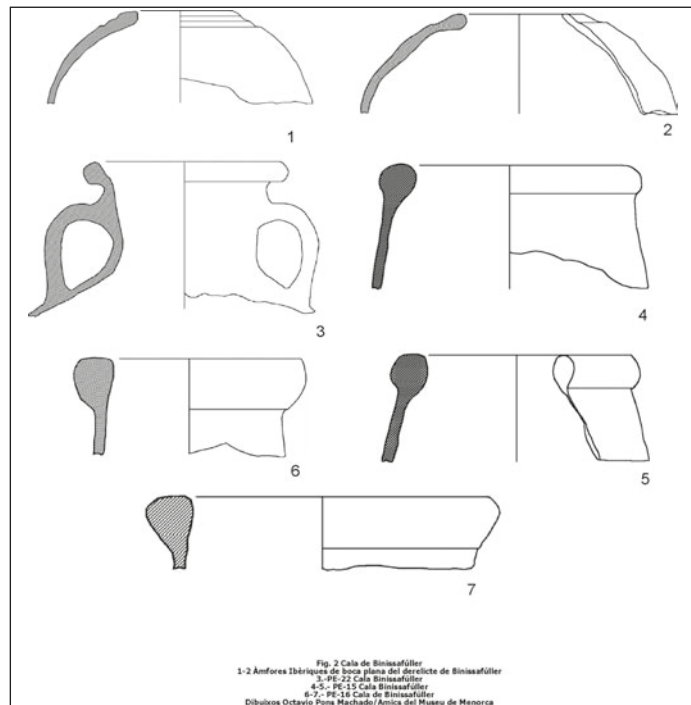

Figura 11. materials arqueològics.

Bibliografia

Aguelo, X.; Palomo, A.; De Juan, C.; Pons, O. (2007): "El pecio de Binissafúller". *Congreso de Arqueología subacuática de Gandia*.

Arribas, A. et alii (1987): *El pecio del sec (costa de Calvià Mallorca)*. *Estudio de los materiales*. Ajuntament de Calvià i Universitat de les Illes Balears.

Fernández, M.; Belén, M. (1977): "El barco de Binissafúller". *Arqueología Submarina en Menorca*, Fundación Juan March, p. 69-82.

Guerrero, V.; Miró, J.; Ramón, J. (1991): "El pecio de Binissafúller (Menorca), un mercante púnico del siglo III aC", *Meloussa 2*, p. 9-30.

Guerrero, V.; Quintana, C. (2000): "Comercio y difusión de ánforas ibéricas en Baleares". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, núm. 21.

Joncheray, J. P. (1976): "L'épave grecque ou étrusque de Bon Porté". *Cahiers d'Archologie Subaquatique V*, p. 5-36. Frejus.

Lejeune, M.; Pouilloux, J.; Solier, Y. (1988): "Etrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude)". *RAN*, 21, p. 19-59.

Martín, J. M. (2003): *La distribución de cerámica griega en la Contestania ibérica: El puerto comercial de La Illeta dels Banyets*. Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant.

Morel, J. (1986): "I rapporti tra Sardenya, Fenicio-Punici, Etruschi e Greci, visti dalla Galia e da Cartagine". *Società e cultura in Sardegna nei Periodi Orientalizante e Arcaico*, Cagliari, p. 31-39.

Palomo, A.; Aguelo, X.; De Juan, C.; Pons, O. (2008): "El pecio de Binissafúller". *La Revista de Arqueologia*, núm. 326.

Pomey, P. (1998): "Conception et réalisation des navires

dans l'Antiquité Méditerranéenne", dans E. Rieth (dir.) *Concevoir et construire les navires. De la trière au picoteux*. (Technologies, Idéologies, Pratiques, Revue d'Anthropologie des Connaissances, XIII - 1), Ramonville Saint-Agne, p. 49-72.

Panvini, R. (1993): "La nave greca di Gela". *Rivista Arheologia Viva*, núm. 37.

Paoletti, M. (1991-1992): *La nave di Porticello: una rotta siciliana*, "Klearchos", XXXIII-XXXIV, 129-136, p. 119-148.

Pulak, C. (1988): "The Bronze Age shipwreck at Ulu Burun", Turkey: 1985 Campaign *American Journal of Archaeology* 92-1, p. 1-37.

Olcina, M. (1997): *La Illeta dels Banyets de la Reina. Estudi de la edad del Bronce y época Ibérica*. Museu Arqueològic Provincial d'Alacant. Sèrie major núm. 1. Alacant, p. 175-2006.

Olcina, M. (2006): "La Illeta dels Banyets, el Tossal de Manises y la Serreta. La contestania ibérica, treinta años después". *Actas de las I Jornadas de Arqueología Ibérica*, organitzades per l'Àrea

d'Arqueologia de la Universitat d'Alacant, p. 147-177.

Rougé, J. (1966): *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*. Ports. Routes. Trafic, Paris.

Sanmarti, E.; Santiago, R. A. (1987): "Une lettre grecque sur plomb trouvée a Emporion. (Fouilles 1985)". *ZPE*, 68, p. 119-127.

Steffy, J. R. (1985): "The Kyrenia Ship: An interim Report on its hull construction". *American Journal of Archaeology 89 Centennial Issue*. Texas.

Tejedor R. (1978): "Yacimientos de Binissafúller". *Excavaciones submarinas en Menorca*. Mahon.

Tsantini, E (2007): *Estudi de la producció i la distribució d'àmfores ibèriques en el NE peninsular a través de la seva caracterització arqueomètrica*. Tesi doctoral. UB